

Семантичний потенціал поля детермінації

О.І.Бондар, Г.М.Івасюк

У сучасному українському мовознавстві інтенсивно розвивається функціональний напрямок дослідження мовних явищ. У функціональному плані досліджуються темпоральні, аспектуальні, модальні, суб'єктно-об'єктні та ін. підсистеми української мови, що формують відповідні функціонально-семантичні поля (ФСР). Проте досліджуються, як правило, такі ФСР, що ґрунтуються на морфологічній категорії, яка становить їх ядро. Інші ФСР залишаються поки що поза межами активної зацікавленості вчених. Це пояснюється кількома причинами: 1) практично повною відсутністю аналогів опису у формально-граматичному аспекті; 2) позбавленість морфологічних форм вираження робить такі ФСР ніби "непомітними" для дослідників, бо треба обов'язково доводити, що те чи інше ФСР існує в українській мові, що виділення його є слушним і підтверджується конкретними фактами

мови; 3) нерозробленістю методики дослідження подібних ФСП.

Тим часом, потреба у створенні повної функціональної граматики української мови гостро ставить питання про опис всіх ФСП, у тім числі й тих, що не ґрунтуються на морфологічній категорії. Саме тому для дослідження нами взяте ФСП детермінації, яке не знаходить морфолого-категоріального вираження в українській мові. ФСП детермінації вивчали зарубіжні вчені або наші германісти, романісти та дослідники інших мов, де це поле має категоріальне вираження.

Загальний шлях підступу до вивчення ФСП детермінації у сучасній українській мові нам видається таким. Першим етапом дослідження повинне стати з'ясування семантичного потенціалу поля детермінації. Це можна зробити, використовуючи матеріал тих мов, де ФСП детермінації має морфологічні засоби вираження. На підставі опрацьованого матеріалу будується загальна гіпотетико-дедуктивна система детермінації і визначається, таким чином, його семантичний потенціал. На другому етапі ефективним стає використання зіставно-типологічного методу. Система української мови зіставляється з системами мов, в яких ФСП детермінації виражається морфологічною категорією (напр., албанська, арабська, германські, грецька, ряд індонезійських, більшість романських, угорська тощо). На підставі встановленого репертуару функцій артиклів у цих мовах можна виявити відповідні засоби вираження в українській мові. Наша праця ґрунтується на зіставленні системи української мови насамперед із германськими та романськими мовами, у першу чергу, з англійською, німецькою і французькою, хоч у необхідних випадках підключатимуться й дані з інших мов. На третьому етапі дослідження описуємо систему засобів вираження детермінації у сучасній українській мові за конкретними семантичними зонами та підзонами.

У пропонованій розвідці, вельми обмеженій обсягом, увага зосереджена, головним чином, на першому етапі, тобто на з'ясуванні семантичного потенціалу поля детермінації.

Сам термін *детермінація* ще не став загальноновизнаним. Так, в О.В.Бондарка йдеться про ФСП визначеності/невизначеності [3:35], у В.Шейермана — про функцію індивідуалізації [18], у Х.Ленца — про функцію індексації [14]. Ще раніше Г.Світ визначив функцію артиклів як ідентифікаційну [17], а Г.Гійом твердив про

функцію конкретизації [10:17]. Досить детально розглядається еволюція поглядів на поняття детермінації в монографії Г.М.Габучяна [5]. Тепер цілком зрозуміло і не викликає жодних сумнівів, що детермінація є окреме ФСП, яке входить, переважно, до групування полів із суб'єктно-об'єктним ядром, водночас перетинаючися із квалітативно-квантитативними групуваннями ФСП.

Останніми десятиріччями найбільшого поширення дістав термін детермінація, який вживаємо й у нашій статті.

Значення ФСП детермінації теж не дістало остаточного пояснення. Переважна більшість вчених визначають його через опозицію означеність/неозначеність [напр., 13:62; 16:41; 15:84; 2:49; 1:97]. Однак, знову ж таки, повного збігу у тлумаченні цієї опозиції немає. Вагомою перешкодою до встановлення семантики ФСП детермінації є його семантична гетерогенність, а щодо української мови (як і більшості слов'янських) — також практична відсутність морфологічних засобів його вираження.

Поняттєві категорії *означеність*, *неозначеність* — це 2 полюси, між якими можливі різні ступені означеності. Абсолютна означеність (неозначеність) предмета у широкому розумінні для мовця і слухача існує лише віртуально. З перебігом виконання комунікативного завдання предмети для мовця (слухача) існують як відносно означені (відносно неозначені з широким розсягом означеності). В мовах із артиклями такий розсяг значень, як правило, виражається контекстуально, проте для мовця (слухача) у конкретному випадку (ситуації) релевантною є означеність цілком певної характеристики, а не весь розсяг ознак. Означеність предмета визначається комунікативними, логіко-поняттєвими та іншими характеристиками, які ми й спробуємо описати далі.

Усі подібні характеристики торкаються якісної сторони ситуації, а тому така детермінація є якісною. Вона стосується предметів рахованих, які не можна поділити на частини, не зруйнувавши їх. Щодо предметів збірних, назв речовин, маси тощо, яким притаманна подільність без втрати цілісності, вони можуть мати як якісну, так кількісну детермінацію. Деякі мови, напр., французька та італійська, мають не два (означений і неозначений), а три артиклі — означений, неозначений і партитивний, причому останній підкреслює частину неозначеної множини [12:25] і виражає не просто проміжне значення між означеністю

та неозначеністю (часткова означеність), а кількісну детермінацію, яка якраз і стосується подільних предметів, речей.

Поділ польової семантики на три зони (означеність, неозначеність, партитивність), що інколи можна зустріти в дослідженнях, не відповідає реальній структурі поля. Означеність/неозначеність — це два члени однієї опозиції, що характеризують річ (і її назву у висловлюванні) з якісного боку. Тому означеність/неозначеність доцільно розглядати як опозицію однієї семантичної зони — зони якісної детермінації. Значення партитивності характеризує річ із кількісного боку: чи дія (ознака) охоплює весь предмет (тотивність), чи його частину (нетотивність). Таким чином, опозиція тотивності/нетотивності формує другу зону — зону кількісної детермінації. Виокремлення вказаних зон і свідчить про перетин ФСП детермінації з групуваннями квалітативно-квантитативних полів.

Категорію детермінації в лінгвістиці відносять до іменних категорій, але вже принаймні з 60-х років стали висловлюватися думки про набагато ширший її характер, про притаманність детермінації всьому висловлюванню в цілому [13:49]. У такому випадку ФСП детермінації виконує функцію виразника теморематичного членування у комунікативному акті, а загальне значення означеності/неозначеності реалізується у конкретнішому — відомий/невідомий предмет для комуніканта. Це дозволяє розуміти детермінацію як ступінь поінформованості мовців про предмет спілкування [6:112]. Однак не можна сказати, що інші вчені, які трактують функцію детермінації як класифікуючу/визначальну [11:49], узагальнюючу/конкретизуючу [4:77], класифікуючу/індивідуалізуючу [8:25] і т. ін., не мають рації.

Вочевидь слід виділяти кілька конкретних функцій детермінації: 1) комунікативну; 2) синтаксичну; 3) логіко-поняттєву (семантичну).

Комунікативна функція детермінації, як вже загадано вище, полягає у виокремленні теми (відомого) і реми (невідомого, нового для слухача), опозиція означеність/неозначеність актуалізується у конкретнішій — відоме/невідоме.

Синтаксична функція детермінації полягає в зчепленні компонентів складного синтаксичного цілого. Звичайно, речення пов'язуються в одне ціле самою своєю семантикою, єдністю їх змісту. Однак в різних мовах для цього існують різні структурні

засоби організації складного семантичного цілого, об'єднувані ФСП детермінації. В даному разі на перший план виходить анафорична опозиція цього поля —вказівність/невказівність (скалярність).

Логико-поняттєва функція детермінації ґрунтується на відношенні елемента з певною множиною, чи, в більш звичних для лінгвістів термінах, конкретного поняття з класом понять. Так, одне поняття може бути ширшим від іншого (гіперонімія) або вузчим (гіпонімія), може входити до обсягу іншого (індивідуалізаційність) або саме включати інші поняття (класифікаційність), може бути будь-яким поняттям певного класу (узагальненість) або бути єдиним у своєму роді (унікальність). Опозиції гіпонімія/гіперонімія, індивідуалізація/класифікація, унікальність/узагальненість є різними актуалізаціями означеності/неозначеності на логико-поняттєвому рівні за обсягом понять, за відношенням включення, за унікальністю.

Усі виділені функції якісної детермінації існують невіддільно одна від одної, але залежно від комунікативного контексту одна з них може домінувати, а інші послаблюватися або й зовсім нейтралізуватися.

Коли якісна детермінація визначається функціями 3 рівнів, то кількісна задається однією опозицією тотивність/нетотивність на парадигматичному рівні, що її актуалізація не має такої кількості варіантів. Дані французької та італійської мов дозволяють виділити 2 варіанти опозиції тотивність/нетотивність: 1) речовинний і 2) абстрактний. Речовинна тотивність виражає всю невизначену множину: *Il a mangé le pain — Він з'їв хліб*; речовинна нетотивність підкреслює частину невизначеної множини: *Il a mangé du pain — Він з'їв хліба*. Такі ж функції має й абстрактна тотивність/нетотивність, але невизначена множина тоді є абстрактною назвою: *Elle a du courage*. Виділення речовинної та абстрактної тотивності/нетотивності продиктовано перетином ФСП детермінації з полем абстрактності/конкретності, який має певне значення при розгляді засобів вираження детермінації в українській мові. Речовинна тотивність/нетотивність може стосуватися як рахованих, так і нерахованих речей.

Отже, семантичний потенціал поля детермінації складається з кількох зон та підзон, що можна зобразити такою схемою:

Встановлена модель семантичного потенціалу ФСП детермінації має попередній характер і, перевіряючися на матеріалі української мови, безумовно, уточнюватиметься.

1. Андрейчин Л.А. Грамматика болгарского языка. - М., 1949.
2. Аракин В.Д. Сопоставительная типология скандинавских языков. - М., 1984.
3. Бондарко А.В. Проблемы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов. - М., 1983.
4. Вовк В.М., Березинська В.П. Іменник // Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. - К., 1981.
5. Габучян Г.М. Теория артикля и проблемы арабского синтаксиса. - М., 1972.
6. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - М., 1983.

7. Гедеонова Н.Д. Борьба с ошибками учащихся в употреблении артикля // Иностр. языки в школе. - 1952. - №2.
8. A Grammar of the English language. - Л.,1973.
9. Grasserie R. de la De l'article. Morphologie et Syntaxe. -Paris,1895.
10. Guillaume G. Le probleme de l'article et sa solution dans la langue francaise. - Paris,1919.
11. Жлуктенко Ю.О. Порівняльна граматики української та англійської мов. - К.,1960.
12. Крамский И. К проблеме артикля // Вопросы языкознания. - 1963. - №4.
13. Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. - М.,1961.
14. Ленц Х. - Цит. за: Ильиш Б.А. наблюдения за родным языком при изучении иностранного // Уч зап. Военного ин-та языков. - М.,1946.
15. Лухт Л.И. Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков (румынский язык). - М.,1970.
16. Новакович А.С. Датский язык (грамматический очерк). - М.,1974.
17. Sweet H. A new English grammar. Logical and historical. -Oxford,1900-1903.
18. Шейерман В. - Цит за: Серебренников Б.А. Общие вопросы артикля и проблема семантики употребления артикля в древнегреческом языке: АКД. -М.,1970.